

Göteborg och dess föregångare

Under ett forskningsprojekt om myndighetspersoner i Askims härad kom jag in på släkten Bånge och därmed stadens äldsta historia. Med staden menas då Gamla (Löse) och Nya Lödöse (Nylöse), Älvsborg (vid Gamla Älvsborgs fästning), Göteborg på Hisingen (vid Färjestaden i Lundby) och Göteborg i nuvarande läge. Härvid har jag funnit en hel del nya uppgifter i hittills inte använda källor, vilka sedan har måst tolkas med det som anges i litteraturen (i första hand det som nås via nätet). Hur många visste t.ex. att handelsmannen Anders Bånge den äldre i Nylöse (nämnd fr. o. m. 1583) även var skeppare? Och hur kan man använda tullräkenskaper för att belysa den äldre stadshistorian (och få fram några allmänna saker och personuppgifter från staden vid Älvsborgs fästning)? Här ges en sammanfattning av de nämnda stadsbildningarna, vilken lämpligen läses före avsnittet om släkten Bånge. Uppgifter är hämtade från den allmänt läsvärda, och ganska humoristiska, inledningen till *Nya Lödöse tänkeböcker 1586–1621* av Sven Grauers (1923) och från *Elfsborgs slott* av Wilhelm Berg (i Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia 1902). Det är svårt att tidsbestämma de olika platsernas tillkomst och upphörande, vilket framgår av nedanstående uppställning. Många bodde kvar när andra flyttade till den nya staden, så att det blev parallella städer i många år. Många hade fastigheter i mer än en stadsbildning och flyttade mellan dem och arbetade i båda. Ett exempel är Gamla Lödöse som har bevarade skattelängder från långt in på 1600-talet.

Mitt lilla material kan ses som en komplettering av 1500-talet av den skrift som marinarkeologen Staffan von Arbin gett ut 2022 och tar upp stadsbildningarna, hamnarna, sjöfarten och handeln med järn och trä. Han har tyngdpunkten på 1600-talet och framåt och de vrakfynd som nyligen gjorts i centrala Göteborg.

A

(Gamla) Lödöse: Medeltid-. Låg ostrategiskt, långt från Västerhavet med problem av is på Älven och konkurrens från Bohus och Kungälv. Lades inte ner när Nya Lödöse kom till, så det blev konkurrens även med den nya staden. Levde kvar som samhälle och blev handelspartner med Lidköping.

B

Nya Lödöse ("Gamla Nya Lödöse"): 1473–1547. Många fientliga härjningar genom åren. Invånarna flyttades 1547 (Berg) till Älvsborg för att få skydd av fästningen. Säkerligen övergavs inte staden helt. Ett antal borgare blev kvar, och livliga förbindelser mellan de två upprätthölls.

C

Älvsborg: 1547–1587: Denna stadsbildning som folket i "Gamla Nya Lödöse" anmodades att flytta till brändes ner av danskarna 1563 under Sjuårskriget, men byggdes upp igen av ett antal invånare (Berg). En del borgare flyttade tillbaka till sina gamla tomter i Nya Lödöse. Andra blev kvar. I tullräkenskaper nämns Älvsborg som hemort från 1558 och in på 1590-talet men i mycket liten omfattning jmf med Nylöse.

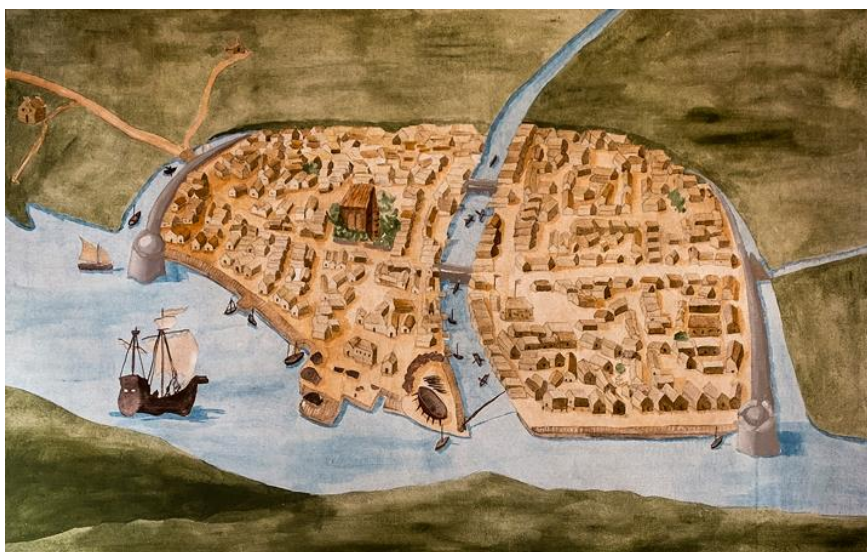

Älvsborg intages af Fredrik II, den 4 september 1563.

Gamla Älvsborg vid den oroliga tiden för Anders Bånge d.ä:s boende och verksamhet där.
Från Berg, W. *Älvsborgs slott*. GBFT. Göteborg 1902.

D

Nya Lödöse ("Nya Nya Lödöse"): 1583–1603–1619. Enligt Berg dröjde det många år innan staden kom till stånd efter kungligt beslut 1571. Han menar 1587, men NLT börjar 1586, och jag har funnit att staden nämns som hemort i tullräkenskaper redan 1583. Dock är det svårt att veta hur man bodde och flyttade. *Nya Lödöse* ("Gamla och Nya Nylöse") som hemort för skeppare finns redan 1542–48, 1557–63 (uppehåll under kriget) och fr. o. m. 1574 med en topp omkring 1590.

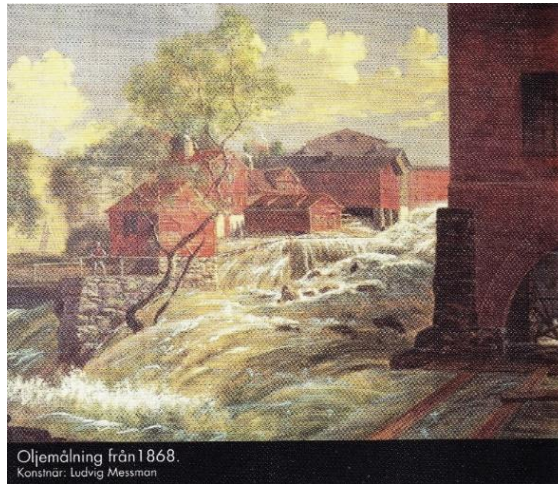
Nya Lödöse. Karta som visar hur staden delades av Sävån där den flöt ut i Göta Älv. Påvel Bånge bodde i den norra delen (åt vänster på bilden). Från nätet: Vårt Göteborg.

E

Göteborg på Hisingen: 1603–11. Invånarna i Nylöse skulle flytta till ett läge närmare havet. Ett antal borgare kom dit, men när denna stadsbildning totalförstördes 1611 under Kalmarkriget flydde folk till Brätte (som senare blev Vänersborg), Bogesund (Alingsås), Mariestad, Lidköping och tillbaka till Nya Lödöse. Detta ser man av att många invånare i Nylöse bodde i andra städer men ändå kallades borgare i Nylöse. Under kriget och när *Älvsborgs lösen* togs upp de sex uppbördsåren 1614–19 ges listor över dem som skulle betala. Då finner man under rubriken "Gamla Nylöse borgare" sådana som kom från Nya Lödöse och åtminstone de åren flyttat till och bodde i de nämnda städerna. I Alingsås 30, på Brätte hela 50, och i Lidköping 9. Dessutom nämns 5 "Nylöse borgare" i Örebro och 14 "Nylöse borgare som har sitt tillhåll i Mariestad". För Karlstad och Filipstad finns också längder för *Älvsborgs lösen*. Där hittas Påvel Bånges familj och tre andra som flytt¹. Påvel blev dock kvar där en mycket kort tid och kom sedan tillbaka till Brätte.

F

Nuvarande Göteborg: grundades 1621, men namnet Göteborg förekommer redan från 1619/20. NLT går fram till 1621 (sedan fick Göteborg eget rådhus som genererade protokoll). Till hjälp för stadens uppbyggnad donerade kronan inkomsterna från 17 kvarnar i Mölndal, och släkten Bånge deltog aktivt med transporter och leveranser av järn och annat.

Kvarnbyn. Mäktiga forsar och fall. Man förstår att de var eftertraktade som kraftkälla och att man utnyttjade dem maximalt med kvarnhjul och byggnader tätt längs stränderna. Broschyr från Mölndals stadsmuseum.

¹ Brätte som stad i skattelängder hittas först fr. o. m. 1613 (Å). Stadsprivilegier av kung Gust:us Adolfus 1620 4/1 (LR 1620:7, b. 233). Kriget 1611–13 gjorde att ett antal borgare i Nylöse måste fly till mindre oroliga områden för att undkomma danskarnas härjningar. Det kan ses 1615 i *Älvsborgs lösen* för Karlstad, dit Påvel Bånge, hustrun och tjänstefolket måst "fly ifrån hws och hem" i Nya Lödöse. Detta i likhet med tre andra familjer, vilka alla fyra fick frihet från Å då. Listorna för *Älvsborgs lösen* visar att 112 personer flyttade från Nya Lödöse under krigsåren. Om man sätter det i relation till antalet borgare i Nya Lödöse vid samma tid som var 340 (förutom 320 drängar och pigor), kan man säga att så många som en tredjedel av invånarna måste ha flyttat bort (många av dem tog väl med sig sin dräng och piga).

Enskilda invånare i de olika stadsbildningarna

Gamla Lödöse ägde bestånd länge och kanske aldrig helt lades ner. Den har räkenskaper från 1609 och 1620 i landskapshandlingarna. Älvsborg har handlingar från 1551 och framåt, men det gäller nog mest slottet och fästningen. *Nya Lödöse/Nylöse* har räkenskaper för 1542 och 1543 i landskapshandlingarna. Nästa bevarade längd är från 1580, och därefter finns de från många år framåt.

Det går att genom NLT och ÖT finna några få invånare i den gamla stadsbildningen *Älvsborg*. Den äldste kände Bånge som jag hittat ö. h. t. var Anders Bånge d.ä. Han köpte "före fejden en halv jord" i Nya Lödöse av Nils Bagge (NLT 1597 13/12) och bodde då "där ute i Älvsborg". Fejden var Sjuårskriget 1563–70, så det måste senast ha varit omkring 1560 som köpet genomfördes. I ÖT från 1540–70-talen nämns åtskilliga skeppare med hemort Nylöse. Vissa av dem kan ha bott i Älvsborg. Angiven hemort i ÖT verkar inte alltid konsekvent: hur ska man t.ex. tolka att skepparen Olof Månsson 1588 hade hemort Nylöse men 1590 Älvsborg? En Arvid skrivare med hemort Älvsborg seglade 1558 från Nylöse till Danzig. Älvsborg var hemort för många skeppare och kanske bland tullnärerna i Helsingör användes som ett samlingsbegrepp för hela området.

En ytterligare analys av ÖT och av Ålborgs tullräkenskaper 1583–1606 (pingstmarknaden - Å) visar att man inte kan använda de uppgifterna för att avgöra när en stadsbildning kom till eller slutade. Hemorten kan ha missuppfattats eller ändrats av tullnären, som säkert hade en grov kännedom om hemorter i de länder skepparna kom ifrån men inte kände till alla detaljer. I fråga om skepparna som personer kan det ha varit så att de inte alla samtidigt flyttade ett år till en nybyggd stad och sedan därifrån när den ruinerades eller lades ner enligt kungligt beslut. Man flyttade när man ansåg det bäst för en själv och den verksamhet man bedrev. Förbindelser upprätthölls mellan de olika städerna.

Lödöse som hemort användes inte alls i ÖT. I Å förekommer det dock ganska frekvent hela perioden och följer Nylöses kurva över antal poster per år. Därför kan man misstänka att tullnären ibland bara skrev Lödöse/Löse och struntade i att det borde ha hetat Nya Lödöse/Nylöse. *Älvsborg* har man satt som hemort i ÖT 1558–1610 men bara någon gång per år med långa intervall, och i Å några få gånger åren 1587, -88 och -90. *Sverige* som hemort har man skrivit någon gång om året sporadiskt 1546–1601. Det första av dessa år var skepparen densamme som 1542 fick Nylöse som hemort, och man kan misstänka att även de övriga posterna avsåg Nylöse. *Nya Lödöse* dominerar helt. I ÖT finns skeppare med den hemorten 1542–48 och från och med 1557. Sjöfarten verkar ha legat nere helt under Sjuårskriget, och inga poster hittas åren 1564–73. Kriget 1611–19 hade inte för sjöfarten lika förödande konsekvenser. Det finns fartyg som förtullades i Öresund 1613–16 och från och med 1618 (2–11 per år jmf med ett trettiotal som mest åren kring 1590 och 1605). Även "*Göteborg på Hisingen*" 1603–11 hade invånare som var skeppare. *Jan Pettersson* och *Hieronimus Kafferley* fraktade åren 1608–09 koppar, järn, tjära och vin från Stockholm vid åtminstone sju tillfällen. Och 1609 2/12 förde en *Daniel Berens* i Göteborg ett av kungens fartyg med hampa och sill för fyra myndighetspersoner, av vilka åtminstone två kan identifieras som personer nämnda i NLT före och efter detta år. Men under de åtta år denna stad existerade nämns åtskilliga skeppare i ÖT med hemort Nya Lödöse. De första åren var till och med rekordår för angiven hemort Nya Lödöse! Man kan tolka det som om inte alla flyttade till den påbjudna nya staden på Hisingen eller att skrivarna inte kände till den.

Nuvarande Göteborg anlades officiellt 1621 och finns som hemort i ÖT varje år från och med 1622. Men redan 1619 5/10 uppgav en skeppare som tullade i Öresund Göteborg som hemort. I ÖT hade man svårt att stava till detta nya ortnamn: det finns 63 olika i ÖT (dock långt överskuggat av den

likalydande holländska orten Grootebroek som var ännu svårare att stava till med hela 194 stavningsvarianter, ett troligen svårslaget rekord).

Om man finner en skeppare (eller en annan borgare i NLT) som har olika hemort olika år, kan det teoretiskt sett bero på tullnärens uppfattning eller att han flyttat från den ena staden till den andra eller att han hade hus i båda och själv angav olika hemorter. Det var en enda röra, kan man säga. Hemorter i olika källor måste tas med en stor nypa salt. Se till exempel enligt ovan att invånare i Nylöse kunde bo i andra städer men ändå kallas borgare i Nylöse.